

De Legerfilm en Fotodienst

De dunne scheidslijn tussen wel of geen propaganda

Rutger Frissen

3276279

Blok 1 2011-2012

04-11-2011

Begeleider: Klaas de Zwaan

Thema: Cinema and War

Inhoudsopgaven

1. De dunne scheidslijn van propaganda(film)	p. 3
2. De beginjaren van de LFFD	p. 5
3. Case Study: JE MAINTIENDRAI en DE ONDERGANG VAN DE B-COMPAGNIE	p. 9
4. Conclusie	p. 13
5. Bibliografie	p. 15

1. De dunne scheidslijn van propaganda(film).

Op 27 augustus 2001 bracht de Commissie Toekomst Overheidscommunicatie, in opdracht van toenmalig minister-president Wim Kok, een rapport uit genaamd: *In dienst van de democratie*. Met goedkeuring van de Voorlichtingsraad, was de opdracht van Commissie Toekomst Overheidscommunicatie:

“(...) tot een rapport te komen waarin zij de regering met het oog op de huidige en toekomstige ontwikkelingen op het terrein van de beleidsontwikkeling, de informatie- en communicatietechnologie, het medialandschap en de journalistiek adviseert”¹.

In het onderzoek naar overheidscommunicatie, hetgeen ook als overheidsvoorlichting kan worden gedefinieerd, werd er gekeken aan welke normen overheidsvoorlichting moest voldoen. Deze normen zijn volgens huidige principia van de overheidsvoorlichting: de feiten moeten kloppen; de presentatie moet evenwichtig en volledig zijn; er mag begrip worden gewekt voor de overheidsvoorlichting mits het op een zakelijke manier gebeurt; door de makers van het materiaal mag er niet te zeer worden aangedikt. In het rapport staat hierover vervolgens: “Zodra de uitingen een propagandistisch karakter krijgen wordt dit in strijd geacht met de eis van volgehouden zakelijkheid die aan overheidsvoorlichting wordt gesteld”².

Wanneer de overheid voorlichting geeft over politiek-bestuurlijke opvattingen mag het geen propagandistisch karakter hebben. De overheid maakt echter wel gebruik van voorlichtingscampagnes die proberen de publieke opinie te beïnvloeden in een maatschappelijk gewenste richting³. Het rapport benoemt dit dan ook als “*beïnvloeding door communicatie*”. Is dit dan geen vorm van propaganda? Het bovenstaande voorbeeld geeft aan dat de scheidingslijn tussen wat wel of niet als propaganda kan worden getypeerd niet altijd even makkelijk is aan te wijzen. Het wordt alleen gezien als een giftig begrip dat in de overheidsvoorlichting niet mag voorkomen. Maar weten we eigenlijk wel wat propaganda precies inhoudt?

Propaganda kan op vele manieren worden gedefinieerd. Naar mijn mening is de definitie van Jowett en O'Donnell een zeer adequate. Zij definiëren propaganda als: “(...) the deliberate and systematic attempt to shape perceptions, manipulate cognitions, and direct behavior to achieve a response that furthers the desired intent of the propagandist”⁴. Propaganda is dus het opzettelijk en systematisch proberen te vormen en manipuleren van iemands perceptie, overtuiging of gedrag om een reactie uit te lokken, zoals de propagandist die heeft bedoeld. Het gaat de propagandist er vooral om een bepaalde ideologie op te leggen⁵. Jowett en O'Donnell onderscheiden propaganda in drie vormen: witte, grijze en zwarte propaganda. We spreken van witte propaganda wanneer de bron kan worden achterhaald en de informatie die wordt gegeven correct is. Van grijze propaganda is sprake wanneer de bron onbekend is en onzeker is of de

---

¹ Rapport van de Commissie Toekomst Overheidscommunicatie: in dienst van de democratie geïnstalleerd op 27 augustus 2001 door de Minister-President Wim Kok (Ministerie van Buitenlandse Zaken. Den Haag, 2001) 7.

² Rapport van de Commissie Toekomst Overheidscommunicatie: in dienst van de democratie geïnstalleerd op 27 augustus 2001 door de Minister-President Wim Kok (Ministerie van Buitenlandse Zaken. Den Haag, 2001) 31.

³ i Rapport van de Commissie Toekomst Overheidscommunicatie: in dienst van de democratie geïnstalleerd op 27 augustus 2001 door de Minister-President Wim Kok (Ministerie van Buitenlandse Zaken. Den Haag, 2001) 31.

⁴ Jowett, Garth S., and Victoria O'Donnell, *Propaganda and Persuasion* (Newbury Park: Sage, 1987) 16.

⁵ Jowett and O'Donnell 16.

informatie die wordt gegeven accuraat is. Wanneer er een verkeerde bron wordt gegeven en de informatie een grote leugen is, spreekt men van zwarte propaganda⁶. Dit onderscheid is belangrijk om te maken omdat vooral in de witte en grijze categorie het niet altijd duidelijk is wat wel of niet als propaganda kan worden gezien. Met de komst van massamedia aan het einde van de 19^e eeuw werd propaganda op een snelle en effectieve manier gebruikt⁷. Door middel van kranten, radio, televisie en film kon propaganda op een grootschalige manier worden verspreid en was zo effectiever om een ideologie te activeren bij een groter publiek. Zoals gezegd zal ik me in mijn onderzoek richten op het medium film.

In het begin werd film vooral gebruikt als middel om de nationale gedachte te helpen verspreiden. Tussen 1898 en 1901 hadden in Nederland vooral Koningin Wilhelmina en Boerenleider Paul Kruger de hoofdrol op het witte doek⁸. Deze verspreiding van de nationale gedachte kan ook worden gezien als een propagandistische manier van tentoonstellen van een land. Je zou dit kunnen zien als een begin van de propagandafilm. Propagandafilm in opdracht van de Nederlandse regering zou nog even op zich laten wachten.

Al voor 1900 werden in Nederland 'actualiteitenfilms' gemaakt. Deze actualiteitenfilms over nationale gebeurtenissen werden door exploitanten van rondreizende bioscopen aan het publiek getoond. Een van deze exploitanten waren de gebroeders Albert en Willy Mullens. In 1899 begonnen zij een reisbioscoop die uitgroeide tot een succesvol bedrijf. Toen de reizende bioscopen plaats maakten voor vaste bioscopen, besloten de gebroeders Mullens hun reisbioscoop Alberts Frères te verkopen⁹. Albert Mullens werd vervolgens directeur van een schouwburg in Amsterdam, en Willy Mullens werd directeur van de Haagse Residentie Bioscoop¹⁰. Dezelfde Willy Mullens kreeg in 1916 de opdracht van de Minister van Oorlog, Nickolaas Bosboom, de opdracht een film te maken:

“om aan het Nederlandsche Volk, aan de bewoners van onze Koloniën en aan het buitenland een indruk te geven, dat onze weermacht, met haar ten dienste staande middelen eene vergelijking met de buitenlandsche strijdmachten gerust kan doorstaan”¹¹.

Deze opdrachtfilm werd dus gemaakt om het buitenland duidelijk te maken dat de Nederlandse neutraliteit in de Oorlog geen fictie was. Op 9 januari 1917 kwam de film onder de naam HOLLAND NEUTRAAL (ook wel DE LEGER- EN VLOOTFILM genoemd, zie afbeelding 1) in de bioscoop. Het was de eerste lange documentaire waar een groot publiek in de bioscoop naar kwam kijken. Daarnaast werd de film ook bestempeld als Nederlands eerste propagandafilm¹². Of het daadwerkelijk de allereerste propagandafilm is geweest kan in twijfel worden getrokken. Immers, na het ontstaan van het medium film werden in Nederland

Afbeelding 1: de “eerste” propagandafilm HOLLAND NEUTRAAL. Bron: VPRO

⁶ Jowett, Garth S., and Victoria O'Donnell, *Propaganda and Persuasion* (Newbury Park: Sage, 1987) 17.

⁷ Jowett and O'Donnell 66 - 67.

⁸ Albers, Rommy, Jan Baeke, en Rob Zeeman, red, *Film in Nederland* (Amsterdam/Gent: Ludion, 2004) 409.

⁹ Dibbets, Karel, en Frank van der Maden, red, *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940* (Weesp; Het Wereldvenster, 1986) 147 - 151.

¹⁰ Hogenkamp, Bert, *De Nederlandse documentaire film 1920 - 1940* (Utrecht: Audiovisueel Archief van de Stichting Film en Wetenschap; Amsterdam: Van Gennep, 1988) 9.

¹¹ Hogenkamp 10

¹² Hogenkamp 10 - 11.

voornamelijk nationalistische films gemaakt, met Koningin Wilhelmina als belangrijkste personage.

DE LEGER- EN VLOOTFILM kan terecht worden getypeerd als propaganda: ze probeert een groter publiek te overtuigen dat Nederland neutraal is; daarbij probeert de maker met beelden de perceptie van de kijker systematisch en opzettelijk te vormen. Maar is dit wel de eerste propagandafilm? Voor 1885 was het koningshuis alles behalve populair, echter na de komst van de film werd Wilhelmina een nieuwe ster van de natie¹³. Er werd dus een bepaald beeld van Wilhelmina geschapen dat de mens nog niet kende, een perceptie werd gecreëerd om een bepaald gedrag uit te lokken, namelijk het verheerlijken van het koningshuis. Dit voorbeeld geeft wederom aan dat er geen duidelijke grens is of iets wel of niet als propaganda kan worden getypeerd. Wanneer kunnen we iets wel afbakenen als propaganda en wanneer niet? Deze vraag staat centraal in mijn onderzoek naar de Legerfilm en fotodienst.

Na de bevrijding van Nederland tijdens de Koude Oorlog was er een zeer grote vraag naar voorlichting en instructie voor het leger¹⁴. Over het algemeen werd film gezien als een sterk didactisch hulpmiddel¹⁵. Het zou vele mogelijkheden bieden om de burger en dus ook de soldaat kennis en vaardigheden aan te leren. De Legerfilm en Fotodienst (vanaf hier LFFD) werd dan ook onmiddellijk in 1946, na het einde van de Tweede Wereldoorlog, opgericht om onder andere instructiefilms aan te bieden aan de Koninklijke Landmacht. Na de oorlog was propaganda veranderd in een giftig begrip. Hierdoor werd er op toegezien dat de instructiefilms geen propagandistisch karakter zouden bevatten. Hier wilden de LFFD niet mee geassocieerd worden. Toen in 1956 de LFFD opnames maakte van de taptoe in Delft kwam er hevige kritiek in de pers en in de politiek op het vermeende propagandistische karakter van een eventuele film. De film zou door het publiek als propaganda gezien kunnen worden. De overheid zag er op toe dat de LFFD zich alleen bezig hield met het maken van informatieve en instructiefilms¹⁶. Maar wat maakte deze film over de taptoe in Delft nou zo anders dan een normale instructiefilm van de LFFD? Wat zijn de propagandistische kenmerken van de taptoe film die een instructiefilm niet bevat? Om hier antwoord op te kunnen geven zal ik eerst uitgebreider ingaan op wat voor organisatie de LFFD nu precies was.

2. De beginjaren van de LFFD

In 1946 kwam de Chef van de Generale Staf van het leger, generaal H.J Kruls, met een advies om de bestaande filmtak van het leger te reorganiseren. In een brief aan de toenmalige Minister van Oorlog, Alexander Fiévez, gaf de Chef Staf een voorlopige inrichting en werkwijze van de LFFD weer. Dit was voorlopig omdat in het begin de invulling van de werkzaamheden nog onzeker was. Ondanks dat het nodig werd geacht om het leger te voorzien van instructiefilms, was het nog niet geheel duidelijk hoe dit moest worden geoperationaliseerd. In de brief stond dan ook: "De personeelsbezetting als vastgesteld omhelst die werkzaamheden van den Legerfilmdienst welke op het

---

¹³ Albers, Rommy, Jan Baeke, en Rob Zeeman, red, *Film in Nederland* (Amsterdam/Gent: Ludion, 2004) 409.

¹⁴ Nationaal Archief, Den Haag, Afdeling Kunsten en taakvoorgangers van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen over de periode 1945-1965., nummer toegang 2.14.69, inventarisnummer 974

¹⁵ Masson, Eef. *The Pupil in the Text: Rhetorical Devices in Classroom Teaching Films of the 1940's, 1950's and Early 1960's* ([S.l.] : [s.n.], 2010) 23.

¹⁶ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie: Commissie efficiëncy legerorganisatie, nummer toegang 2.13.147, inventarisnummer 34

oogenblik overzien kunnen worden.”¹⁷ Wanneer de werkzaamheden van de LFFD zouden worden uitgebreid zal de personeelsbezetting geleidelijk aan worden aangevuld. Generaal Kruls verklaarde dat op een later moment alsnog zou worden gekeken of het personeel zou voldoen aan de eisen die waren gesteld aan de betrokken dienst.¹⁸

De werkzaamheden van de LFFD zouden het volgende gaan omvatten: het nasynchroniseren van instructiefilms, die zouden worden verkregen uit Engelstalige bronnen; het aanschaffen, onderhouden en in gebruik nemen van productie- en projectieapparatuur die voor het uitvoeren van taken nodig zijn en het projecteren van instructiefilms voor alle onderdelen van de Koninklijke Landmacht¹⁹. In het begin onthield de LFFD zich nog van het maken van eigen instructiefilms. De meeste instructiefilms werden overgenomen van het Amerikaanse leger en werden vervolgens ondertiteld. Bij het rekruteren van personeel voor de LFFD werd er wel gekeken naar personen die de kwaliteiten hadden om eventueel zelf instructiefilms te maken, zodat men niet alleen meer afhankelijk zou zijn van instructiefilms van het Amerikaans leger. Deze producties zouden alleen mogen worden gemaakt wanneer de Minister van Oorlog hier toestemming voor had verleend. Tevens werd bij de voorlopige inrichting en werkwijze de mogelijkheid geopperd dat er in Indonesië ook een LFFD zou worden opgericht, die nauw zou gaan samenwerken met de Nederlandse afdeling. Er was zelfs al contact geweest met een Legercommandant uit Indonesië. Dit zou van korte duur zijn, want eind 1946 verklaarde Indonesië zich onafhankelijk, waarna Nederland dit in 1949 erkende. Hierdoor bleven de plannen voor een Indonesische LFFD steken in de voorbereiding.

De LFFD verkeerde vanaf de oprichting in zwaar weer. “Na de bevrijding bleef de overheid beducht voor het bedrijven van propaganda”²⁰. Dat kwam voort uit de ingrijpende ervaringen met de Nazi-propaganda, waarbij Adolf Hitler met zijn ‘Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei’, gebruik maakte van Propaganda om aan de macht te komen en te blijven. Uit voorzorg stelde de overheid een commissie samen onder leiding van Hans Hermans, die persvoorlichter was van de toenmalige premier Louis Beel. De commissie deed onderzoek naar het gevaar van propaganda, de rol van staatsmedia en de vrijheid van pers en parlement. Zij keek naar een mogelijke reorganisatie van de overheidsvoorlichting. De commissie adviseerde om voorlichting voortaan over te laten aan verschillende departementen, in plaats van een centraal aangestuurde rijksvoorlichting. Alleen de productie van eigen materiaal moest centraal worden aangestuurd. Op 7 juni 1947 bood de Ambtelijke Commissie Reorganisatie Overheidsvoorlichting (oftewel Commissie Hermans) haar rapport over de organisatorische aspecten van de overheidsvoorlichting aan minister-president Beel aan. Op 14 juli werd het rapport door de minister-president aanvaard. Op grond van de adviezen van de commissie en het aanvaarden van het rapport, werd er in Oktober 1947 een Voorlichtingsraad ingesteld.

Na de opheffing van zijn commissie werd Hermans aangesteld als voorzitter van de Voorlichtingsraad. Elk ministerie had zijn directeur voorlichting, die tevens in de Voorlichtingsraad zat. Ieder lid van de Voorlichtingsraad bleef dus ook verantwoordelijk voor het voorlichtingsbeleid van zijn ministerie, naast het algemene doel van de

---

¹⁷ Nationaal Archief, Den Haag, Afdeling Kunsten en taakvoorgangers van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen over de periode 1945-1965., nummer toegang 2.14.69, inventarisnummer 974

¹⁸ NL-HaNA, OCW / Afdeling Kunsten en taakvoorgangers, 2.14.69, inv.nr. 974

¹⁹ NL-HaNA, OCW / Afdeling Kunsten en taakvoorgangers, 2.14.69, inv.nr. 974

²⁰ Nationaal Archief, Den Haag, Ministeries voor Algemeene Oorlogvoering van het Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ): Kabinet van de Minister-President (KMP), nummer toegang 2.03.01, inventarisnummer 5341

Voorlichtingsraad: de coördinatie van het gezamenlijk voorlichtingsbeleid. Ook de net opgerichte LFFD werd onder de loep genomen door de commissie Hermans en later de Voorlichtingsraad²¹. In het besluit van het rapport van Hermans werd het volgende opgenomen: *“De commissie meent, dat de overheid geen films in eigen bedrijf dient te vervaardigen.”* De Ministerraad aanvaardde op 14 juli 1947 de conclusies van het rapport. Echter, op aandringen van het ministerie van Oorlog bleef de LFFD als uitzondering gehandhaafd. Dit was wel het begin van een periode waarbij de LFFD in zwaar weer verkeerde.

Toen de Voorlichtingsraad de LFFD nader had bekeken kwam er vanuit deze raad kritiek op de werkzaamheden van deze dienst. Er was nog steeds geen duidelijkheid geschapen over welke taken de LFFD precies zou moeten uitvoeren. In een reactie op deze kritiek kwam de Chef van de Generale staf in 1949 met een officiële taakbeschrijving van de LFFD:

“Het hoofd van de LFFD is belast met het vervaardigen of doen vervaardigen, doen aanschaffen, bewerken of doen bewerken, huren, beheren, onderhouden, projecteren en distribueren van alle voor de Koninklijke Landmacht, zowel hier te lande als aan boord van de troepenschepen, benodigde films, filmstroken, foto's, diapositieven, enzovoorts. Voor wat betreft ontspanningfilms moet er zoveel mogelijk rekening worden gehouden met door het hoofd van legerautoriteiten kenbaar gemaakte wensen en met beslissingen van de met de keuring van deze films belaste Legerkeuringsinstantie. Ten aanzien van films bestemd voor instructie, houdt hij rekening met wensen, verlangens en aanwijzingen van de erbij betrokken andere hoofden van (leger)diensten”²².

Nadat de conclusies van de Voorlichtingsraad en de commissie Hermans waren aangenomen door de ministerraad kwam de commissie Fock, onder leiding van de heer Nispen en in opdracht van minister-president Willem Drees, met een rapport over het gebruik van film als voorlichtingsmedium. In het rapport werd gekeken naar de verschillende voorlichtingsdiensten van de verschillende departementen. Bij haar onderzoek naar de voorlichtingsfilms van de voorlichtingsdiensten heeft de commissie de LFFD grondig bestudeerd. In het rapport wilde de commissie meteen duidelijk maken dat zij de zeer sterke motieven voor de oprichting van de LFFD kon begrijpen. Het leger had toentertijd een grote behoefte aan instructiefilms. Het maken van instructiefilms werd dan ook niet ter discussie gesteld in het rapport.

Het particuliere bedrijfsleven was nog niet hersteld van de Tweede Wereldoorlog waardoor de overheid voor filmmateriaal moest zorgen. De commissie ziet dit dan ook als een grote verbetering ten opzichte van de jaren daarvoor, waarin instructiefilms in veel mindere mate werden vervaardigd²³. In het rapport gaat Nispen vooral in op het vervaardigen van instructiefilms door de LFFD zelf. Hij stelt dat dit zeer kostbaar is en zal graag zien dat dit wordt uitbesteed aan het bedrijfsleven. In het rapport laat hij door middel van berekeningen zien dat (mede door middel van marktwerking) het laten maken van instructiefilms door een particuliere instantie goedkoper kan zijn. In de reactie van de ministerraad, die het rapport heeft bekeken en beoordeeld, bleek de vrees voor een monopolistische positie van filmmaatschappijen in het bedrijfsleven, waardoor

---

²¹ Nationaal Archief, Den Haag, Ministeries voor Algemeene Oorlogvoering van het Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ): Kabinet van de Minister-President (KMP), nummer toegang 2.03.01, inventarisnummer 11368

²² Nationaal Archief, Den Haag, Afdeling Kunsten en taakvoorgangers van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen over de periode 1945-1965., nummer toegang 2.14.69, inventarisnummer 974

²³ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie: Directoraat (Directoraat-Generaal) voor Administratieve Diensten, nummer toegang 2.13.171, inventarisnummer 207

er geen eerlijke handel meer kan worden bedreven. Ook was het leger verplicht tot geheimhouding in bepaalde zaken die terugkomen in instructiefilms, zoals instructies over bepaalde vormen van tactische oorlogsvoering. Deze geheimhouding zou lastig gewaarborgd kunnen worden in het bedrijfsleven. Volgens de commissie Fock kon deze geheimhouding worden gegarandeerd. Vervolgens is er flinke kritiek op de overproductie van de LFFD. Volgens het rapport had de LFFD de intentie om meer instructiefilms te maken dan eigenlijk noodzakelijk is.²⁴

In die periode werden flinke bezuinigingen toegepast op de voorlichtingsdiensten, waardoor het steeds meer van belang is om kostenbesparend te werk te gaan. De commissie zou dus graag zien dat de LFFD zich in de toekomst zou bezig houden met: foto-opnamen; het projecteren van films; het voorbereiden van orders aan het bedrijfsleven tot het vervaardigen van nieuwe films en het toezicht houden op het uitvoeren van deze orders door het bedrijfsleven; het in stand houden van een filmotheek; de planning van oorlogsvoorbereiding ten aanzien van filmdiensten²⁵. Net als in de conclusies van het rapport Hermans, stelt ook de commissie Fock de vraag of de instandhouding van de LFFD in een mogelijke gereduceerde vorm wenselijk is. De commissie is van mening dat de bovengenoemde taken ook uitgevoerd zouden kunnen worden door bestaande diensten zoals de sectie opleiding of de legervoorlichtingsdienst²⁶.

Als slotconclusie stelt de commissie: “het is gewenst een centrale instantie in het overheidsapparaat aan te wijzen, via welke de orders tot het vervaardigen van alle films moeten worden geplaatst”. Hiermee druist men volledig tegen de conclusies van commissie Hermans in, die namelijk stelde dat voorlichting voortaan moest worden overgelaten aan de verschillende departementen, in plaats van een centraal aangestuurde instantie. Reden voor een centrale instantie kan zijn dat daardoor de LFFD meer onder controle zou komen te staan, waardoor het lastiger zou worden om zonder sturing vooraf films te maken.

Op 20 februari 1950 heeft de ministerraad de conclusies van het rapport van de commissie aanvaard, in die zin dat de taken van de LFFD werden gereduceerd zoals in de conclusie van het rapport werd aanbevolen. Zo zou de LFFD zich wat betreft het vervaardigen van film, uitsluitend bezighouden met films “voor eigen gebruik”, dat wil zeggen voor militaire instructie. Het advies dat de overheid de vervaardiging moest uitbesteden aan het bedrijfsleven, in plaats van haar films zelf te maken werd aangenomen. Echter, net als bij het aanvaarden van de conclusies bij het rapport van de commissie Hermans, werd ook bij dit rapport een uitzondering gemaakt voor de LFFD. De dienst mocht wel doorgaan met het maken van eigen films, alleen moest dit beperkt blijven tot het vervaardigen van ‘zuiver interne instructiefilms’, welke met het oog op de gewenste geheimhouding niet zouden kunnen worden uitbesteed.²⁷

De LFFD hield zich aan deze afspraak en ging door met het maken van interne instructiefilms en zijn andere aangewezen taken. Dit ging wederom niet zonder slag of stoot want in 1956 werd de dienst in verlegenheid gebracht toen de kleurenfilm JE MAINTIENDRAI (1956) werd opgenomen. Deze film was een combinatie van opnames van de jaarlijkse Taptoe in Delft en een historisch overzicht betreffende de traditionele band

---

²⁴ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie: Directoraat (Directoraat-Generaal) voor Administratieve Diensten, nummer toegang 2.13.171, inventarisnummer 207

²⁵ NL-HaNA, Defensie/DAD, 2.13.171, inv.nr. 207

²⁶ NL-HaNA, Defensie/DAD, 2.13.171, inv.nr. 207

²⁷ Nationaal Archief, Den Haag, Afdeling Kunsten en taakvoorgangers van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen over de periode 1945-1965., nummer toegang 2.14.69, inventarisnummer 974

tussen Delft en het Koningshuis . De film kwam in een kwaad daglicht te staan omdat deze volgens critici in strijd was met de taakomschrijving van de LFFD. In een vergadering van de Voorlichtingsraad op 10 september 1956, onder leiding van voorzitter Fock, zei deze:

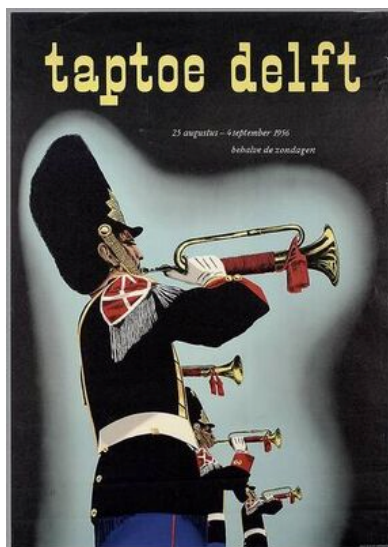
“(…)in enige kranten gelezen te hebben, dat de LFFD bezig is een kleurenfilm te maken, welke voornamelijk aan de jaarlijkse Taptoe te Delft is gewijd. In de eerste plaats concludeert de spr., dat deze film niet tevoren aan de raad is medegedeeld. In de tweede plaats meent spr. (...)dat de film niet zal dienen als instructie voor soldaten, maar zal worden aangewend voor propagandistische doeleinden”²⁸.

De film werd bekritiseerd omdat het niet de taak van de LFFD was om dit soort films te maken, de dienst moest zich richten op interne instructiefilms. Ook zou de film een propagandistisch karakter hebben, een begrip dat nog steeds een giftige bijsmaak had vanwege de Tweede Wereldoorlog. Een organisatie wilde daarmee liever niet geassocieerd worden. De Voorlichtingsraad had onder andere als doel om het “gevaar” van propaganda tegen te gaan. Hij was het dan ook die de LFFD hierop attendeerde en er op aandrong dat hij zich alleen zou richten op interne instructiefilms.

3. Case study: JE MAINTIENDRAI en DE ONDERGANG VAN DE B-COMPAGNIE

In deze case study wil ik bezien waarom de film over de Taptoe Delft (1956), gemaakt door de LFFD, werd bekritiseerd als film met propagandistische doeleinden. De LFFD mocht zich alleen maar bezig houden met het maken van instructiefilms voor soldaten. Waarom werd de Taptoefilm wel als propagandistisch gekenmerkt en de interne instructiefilms van de LFFD niet?

Ik zal daarom de Taptoefilm JE MAINTIENDRAI (zie afbeelding 2) vergelijken met een instructiefilm van de LFFD genaamd DE ONDERGANG VAN DE B-COMPAGNIE (1945). De laatste

Afbeelding 2: affiche van de Taptoe Delft in 1956. Bron: Reclame Arsenaal

film is een Amerikaanse militaire instructiefilm met Nederlands commentaar en ondertitels. De instructiefilm gaat over de essentie van het goed onderhouden van legermateriaal. De algemene boodschap luidt: wanneer je je uitrusting slecht onderhoudt, kun je de oorlog ook niet winnen.

Om te beoordelen of beide films als propagandistisch getypeerd kunnen worden wil ik gebruik maken van een analytisch hulpmiddel dat Jowett en O'Donnell hebben ontworpen in hun boek *Propaganda and Persuasion*. Zij hebben een tien stappenplan ontwikkeld waarin ze alle elementen van propaganda behandelen. Deze elementen zijn: 1. ideologie en het doel van de propagandacampagne; 2. de context waarbinnen de propaganda voorkomt; 3. identificeren van de propagandist; 4. de structuur van de organisatie die de propaganda produceert; 5. het publiek waarop de propaganda is gericht; 6. de mediatechnieken die zijn

²⁸ Nationaal Archief, Den Haag, Afdeling Kunsten en taakvoorgangers van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen over de periode 1945-1965., nummer toegang 2.14.69, inventarisnummer 974

gebruikt; 7. speciale technieken die zijn gebruikt om een zo groot mogelijk effect te creëren; 8. de reactie van het publiek; 9. het eventuele gebruik van contrapropaganda; 10. het effect dat de propaganda teweeg heeft gebracht.²⁹

De schrijvers willen hiermee drie vragen beantwoorden:

1. Op welke manier, en in welke context, probeert de propagandist zijn ideologie op te leggen, om met media door middel van het gebruik van speciale symbolen de gewenste respons van een publiek te krijgen?
2. Als er sprake is van contrapropaganda, welke vorm neemt deze dan aan?
3. Hoe succesvol is de propaganda in het bewerkstelligen van het doel?³⁰

Deze vragen zal ik proberen te beantwoorden in mijn case study naar de Taptofilm en instructiefilm, om te beoordelen of we bij deze films van propaganda kunnen spreken.

Wat is precies de ideologie en het doel geweest van zowel de instructiefilm DE ONDERGANG VAN DE B-COMPAGNIE als de Taptofilm JE MAINTIENDRAI? Om een ideologie te vinden moeten we kijken naar wat de achterliggende gedachte is. We moeten we niet alleen kijken naar vastgestelde normen zoals het geloof, waarden, gedrag en houding, maar moeten we ook kijken naar de manieren van waarnemen en denken over een

bepaalde ideologie, totdat het op een punt komt dat deze opsomming van normen voorschrijft wat verwacht mag worden, dat het publiek deze ideologie incorporeert en doet wat er gevraagd wordt³¹. Wanneer we dit koppelen naar instructiefilms zie ik bepaalde overeenkomsten. Het gaat om het aanleren van bepaalde normen zoals de houding die iemand moet aannemen, of welk gedrag wel of niet gepast is. Daarnaast

zijn er ook genoeg waarden die worden bijgebracht. In de instructiefilm DE ONDERGANG VAN DE B-COMPAGNIE gaat het

voornamelijk om het zo goed mogelijk onderhouden van het materiaal. In deze instructiefilm komen normen ten aanzien van gedrag en houding veelvuldig voor. De hoofdrolspeler is een soldaat die lak heeft aan alle regels die hem worden voorgeschreven. Doordat hij deze regels niet naleeft gebeuren er steeds vervelende dingen met hem. Een voorbeeld uit de film is dat hij de zolen van zijn schoenen niet heeft laten vervangen. Hierdoor stapt hij op een gegeven moment in een stekel en door zijn oude schoenen met versleten zolen gaat de stekel dwars door zijn voet heen (zie afbeelding 3). Er wordt dus van hem verwacht dat hij zich op een bepaalde manier gedraagt en hij doet wat er van hem gevraagd wordt. En omdat het een instructie is wordt er van de kijker verwacht dit gedrag te volgen en zich dus ook houdt aan bepaalde manier van handelen die hem wordt voorgeschreven. Hierin zit ook gelijk het doel van de film. Volgens Jowett en O'Donnell kun je het doel van propaganda achterhalen door te kijken hoe de propagandist het publiek probeert te beïnvloeden of een bepaald gedrag probeert aan te leren³². De instructiefilm DE ONDERGANG VAN DE B-COMPAGNIE probeert een bepaald gedrag aan te leren en in zekere zin ook het publiek, de soldaat, te beïnvloeden in de manier waarop de makers denken dat de soldaat moet fungeren.

**Afbeelding 3: Fragment uit DE ONDERGANG VAN DE B-COMPAGNIE (1945).
Bron: LFFD**

²⁹ Jowett, Garth S., and Victoria O'Donnell, *Propaganda and Persuasion* (Newbury Park: Sage, 1987) 153-154.

³⁰ Jowett and O'Donnell 154.

³¹ Jowett and O'Donnell 154 – 155.

³² Jowett and O'Donnell 155.

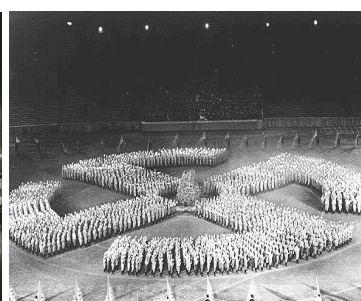
De Taptofilm *JE MAINTIENDRAI* heeft niet zo zeer een bepaalde ideologie waarbij de film probeert de kijker bepaalde normen voor te schrijven of een bepaalde verwachting ten aanzien van het publiek heeft. De ideologie van deze Taptofilm neigt meer naar de verheerlijking van het leger en het Koningshuis, waarbij niet zozeer bepaalde gedragsnormen worden opgelegd maar wel een nationalistisch denkbeeld wordt uitgedragen. Beelden van de Koninklijke familie, marcherende soldaten (met instrumenten) en krijgsmachtdelen worden aan het publiek gepresenteerd. Het doel is om een onoverwinnelijk gevoel te creëren bij het publiek waardoor dit een sterker nationalistisch gevoel krijgt. Dit kan deels als propagandistisch worden gezien. Er wordt niks opgelegd aan de kijker, maar de beelden proberen wel een gevoel te beïnvloeden.

Het is belangrijk om naar de historische context van de twee films te kijken, omdat we hierdoor kunnen begrijpen in welke situatie het publiek op dat moment verkeerde. De propagandist kan inspelen op situaties als oorlog, politieke onrust of economische instabiliteit waardoor het publiek makkelijker te beïnvloeden is³³. *DE ONDERGANG VAN DE B-COMPAGNIE* werd door de Amerikanen gemaakt tijdens de Tweede Wereldoorlog. In 1945 kocht de LFFD deze film en bewerkte deze met Nederlands commentaar en ondertitels. Net na het einde van de Tweede Wereldoorlog voelde Nederland zich genooddaakt zijn soldaten te instrueren om zo nog beter voorbereid te zijn op een mogelijke nieuwe oorlog. Dit was een reële kans omdat Amerika op gespannen voet stond met de Sovjet-Unie, wat later uitgroeide tot de Koude Oorlog. Tijdens de Tweede Wereldoorlog verkeerden Amerika en de geallieerden in oorlog met Japan. Zij worden dan ook als symbool gebruikt voor de vijand in de film, en de Amerikaanse soldaten als 'the good guys'. Met dit beeld speelden de makers van de film in op de haat jegens de vijand, zodat de soldaten die de instructie te zien kregen ook deze haat zouden overnemen. Ten tijde van de oorlog moesten instructiefilms ervoor zorgen dat de soldaat alert en gemotiveerd bleef. Daarom gebruikte men een zwart-wit beeld van de realiteit. Dat is ook gebeurd in *DE ONDERGANG VAN DE B-COMPAGNIE*.

JE MAINTIENDRAI kwam iets later uit dan de instructiefilm, maar speelde ongeveer in dezelfde context. De overheid was nog steeds alert op propagandistisch materiaal en wilde daar niet meer mee geassocieerd worden. In de film zien we soldaten op muziek over een plein marcheren (zie afbeelding 4). Dit beeld kan teruggekoppeld worden naar de parades van Hitler in de Tweede Wereldoorlog, waarbij zijn leger massaal in de straten van de veroverde steden marcheerde (zie afbeelding 5). Daarnaast werd tijdens deze parades ook de leider, Hitler zelf, verheerlijkt. Dit komt ook terug in de Taptofilm waarbij het Koningshuis meermaals in beeld komt. Daarom is de context van belang, omdat het begrijpelijk is waarom deze film snel als propagandistisch werd bestempeld, de nare smaak van propaganda zat nog vers in het geheugen.

Afbeelding 4: Parade Taptoe
delft. Bron: Youtube

Afbeelding 5: Parade van de
Hitlerjugend (1933). Bron: World
Wide Picture

Allebei de films zijn uitgebracht door dezelfde organisatie, namelijk de LFFD. De structuur van een organisatie laat vaak zien of een organisatie in staat is tot het

³³ Jowett, Garth S., and Victoria O'Donnell, *Propaganda and Persuasion* (Newbury Park: Sage, 1987) 155-156.

verspreiden van propaganda. De LFFD is onderdeel van het leger waarbinnen een sterke hiërarchie heerst, wat de basis vormt voor een mogelijke verspreiding van propaganda³⁴. Daarnaast is het ook belangrijk om te kijken naar de doelen die de organisatie heeft gesteld en op wat voor manier zij deze doelen nastreeft. Het doel van de LFFD is voornamelijk het maken van interne instructiefilms. Deze instructiefilms moeten inhoudelijk gezaghebbend zijn zodat de soldaten de instructie zullen volgen. Dit is het nagestreefde doel. Het doel achter de Taptoefilm was volgens de LFFD het aantrekken van nieuwe medewerkers, wat in navolging van Jowett en O'Donnell als mogelijke bron van propaganda gezien kan worden³⁵. Kenmerken van een leger zijn conventies als het dragen van een uniform, het promoveren of degraderen in rang, het krijgen van een beloning of straf wanneer iets goed of slecht wordt uitgevoerd. Het leger heeft daarom binnen de overheid een sterke eigen cultuur met eigen regels, richtlijnen voor gedrag, sterke gezamenlijke waarden en conventies waaraan iedereen gebonden is. Men heeft een gezamenlijk doel: het land beschermen. Al deze gezamenlijke waarden, normen, conventies en regels die de mensen binnen de organisatie binden, maken het leger tot een organisatie die vatbaar is voor propaganda. Er wordt een vastgesteld doel nagestreefd waarbij er geen ruimte is voor persoonlijke inbreng. De organisatie moet er voor zorgen dat iedereen dit doel wilt nastreven, waarbij er bepaalde normen en waarden moeten worden voorgeschreven wat kan leiden tot propaganda.

Ondanks dat beide films van dezelfde organisatie kwamen was het publiek wel verschillend. Volgens Jowett en O'Donnell zou de propagandist zich meestal richten op het publiek dat bruikbaar is voor het doel dat hij heeft gesteld³⁶. Traditionele propaganda is meestal gericht op het massapubliek. De instructiefilm is gericht op een relatief klein publiek, namelijk de soldaten. Echter, de auteurs stellen dat er ook uitzonderingen zijn waarbij de propagandist zich richt op een kleine en selectievere groep. De Taptoefilm richt zich wel op een massapubliek. Er waren afspraken met de KRO om de film op nationale televisie uit te zenden om zo een groot mogelijk publiek aan te trekken. Dit publiek was een nationaal publiek: de Nederlandse bevolking. Zowel *DE ONDERGANG VAN DE B-COMPAGNIE* als *JE MAINTIENDRAI* vallen onder het medium film. De focus in de analyse moet daarom liggen op welke technieken het medium precies gebruikt³⁷. En op wat voor manier proberen die technieken het effect op het publiek te maximaliseren? Deze technieken moeten goed worden uitgelicht omdat propaganda te complex is om alleen het medium te benoemen en het daarbij te laten. Jowett en O'Donnell hebben een aantal van de technieken belicht die bij propaganda vaak voorkomen. Ik zal er daarvan een aantal bespreken.

Het eerste dat ze noemen is te vergelijken met populisme. De propagandist moet zorgen voor een boodschap die aansluit op een al bestaand geloof, overtuiging of mening. De propagandist moet dit herkennen, erop inspelen en wanneer hij het publiek aan zijn kant krijgt, proberen het te vormen naar zijn wens³⁸. Bij de instructiefilm heeft de soldaat al de kant gekozen voor het leger. Hierdoor hoeft de instructie niet eerst het publiek te winnen maar begint deze al gelijk met het vormen van de soldaat (het instrueren). Bij de Taptoefilm gaat het vooral om de verheerlijking van het leger, waarbij de boodschap inspeelt op een bestaand geloof of overtuiging. De film bouwt namelijk voort op de sterke aantrekkingskracht van het leger en het Koningshuis.

---

³⁴ Jowett, Garth S., and Victoria O'Donnell, *Propaganda and Persuasion* (Newbury Park: Sage, 1987) 156-157.

³⁵ Jowett and O'Donnell 157 - 159.

³⁶ Jowett and O'Donnell 159 - 160.

³⁷ Jowett and O'Donnell 160 - 161.

³⁸ Jowett and O'Donnell 163 - 164.

Een andere techniek is het inspelen op de normen en waarden van een bepaalde groep³⁹. De instructiefilm wordt bekeken door een homogene groep waarop de film speciaal gericht is. Hier speelt de film dan ook op in omdat in de film een gevoel van kameraadschap wordt opgewekt. Onderzoek naar groepsgedrag heeft aangetoond dat mensen meestal de groep volgen ondanks dat deze groep keuzes maakt die in strijd zijn met de eigen normen en waarden⁴⁰. Wanneer een groep voor het zelfde doel gaat, volgt de rest. Dit gebeurt ook in de instructiefilm. Het hele leger zorgt op een bepaalde (vastgestelde) manier voor zijn uitrusting, en de film laat zien dat wanneer één iemand zich hier niet aan houdt, dat voor hem vervelende consequenties heeft: je moet de conventies van het leger aanhouden, anders loopt het niet goed met je af.

Groepsgedrag komt ook voor in de Taptofilm. Het gaat hierin niet zo zeer om regels waaraan men zich moet houden. Er wordt wel een groepsgevoel gecreëerd. De soldaten lopen in groepen synchroon over het plein, waardoor er een gevoel van harmonie wordt opgewekt. Iedereen loopt in dezelfde maat en niemand wijkt daar van af. Er zijn nog steeds landen die dit soort militaire parades jaarlijks houden om aan de wereld te laten zien hoe sterk ze zijn.

Hoe het publiek heeft gereageerd op zowel de instructiefilm als de Taptofilm is niet bekend. Of de soldaten de instructies serieus namen en door deze film beter op hun materiaal hebben gelet. Het is niet ook niet bekend of door de Taptofilm er meer mensen bij het leger hebben aangesloten. Daarentegen kan ik wel beoordelen of de instructiefilm wel of geen propagandistische kenmerken heeft en of de Taptofilm terecht als propaganda werd getypeerd.

4. Conclusie

Allereerst wil ik vaststellen dat het leger een organisatie is die veel kenmerken heeft waarbij propaganda voor zou kunnen komen. Zo heeft het een hiërarchische structuur met een sterk eigen cultuur met voorgeschreven normen, waarden, regels en conventies. De militair doet wat het leger voorschrijft. Een instructiefilm van het leger zegt wat de militair moet doen, hoe hij zich moet gedragen en welke normen en waarden hij moet nastreven. Hij moet de groep volgen want individueel zal hij het niet redden (zoals de hoofdrolspeler in DE ONDERGANG VAN DE B-COMPAGNIE). Met het oog op de Koude Oorlog en met de Tweede Wereldoorlog in het achterhoofd, geloofde de soldaat dat hij het moest doen zoals het leger het voorschreef. Als we kijken naar de definitie van propaganda van Jowett en O'Donnell, dan valt te concluderen dat de instructiefilm DE ONDERGANG VAN DE B-COMPAGNIE propagandistische kenmerken bevat. Al moet ik er wel bij zeggen dat dit in een organisatie zoals het leger naar mijn mening onontkoombaar is.

Daarentegen is de film JE MAINTIENDRAI een heel ander verhaal. Qua symboliek valt te begrijpen dat op het eerste gezicht aan propaganda wordt gedacht. Marcherende soldaten op een groot plein waarbij het staatshoofd toekijkt is een beeld dat snel doet terugdenken aan de militaire parades van Hitler in de Tweede Wereldoorlog. Het hoofd van de Voorlichtingsraad uitte deze kritiek ook aan de hand van een krantenbericht en het beeld dat werd opgeroepen bij een Taptoe. Wanneer we inhoudelijk naar de film kijken en deze vergelijken met de definitie van propaganda van Jowett en O'Donnell, heeft deze film geen propagandistisch karakter. In de film wordt op geen enkele manier een bepaalde ideologie opgelegd of wordt de kijker beïnvloed. Het enige dat als

---

³⁹ Jowett, Garth S., and Victoria O'Donnell, *Propaganda and Persuasion* (Newbury Park: Sage, 1987) 165-166.

⁴⁰ Jowett and O'Donnell 165 – 166.

propagandistisch kan worden gezien is het verheerlijken van het leger en het koningshuis. Maar dit wordt niet aan het publiek opgelegd.

Wanneer je de twee films met elkaar gaat vergelijken, neigt de instructiefilm DE ONDERGANG VAN DE B-COMPAGNIE eerder naar propaganda dan de TAPTOEFILM JE MAINTIENDRAI. Maar de scheidslijn tussen wat wel of niet als propaganda bij de LFFD werd getypeerd was tot 1956 vrij dun.

5. Bibliografie

Albers, Rommy, Jan Baeke, en Rob Zeeman, red. *Film in Nederland*, Amsterdam/Gent: Ludion, 2004.

DE ONDERGANG VAN DE B-COMPAGNIE. De Legerfilm en Fotodienst, 1945

Dibbets, Karel, en Frank van der Maden, red. *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*, Weesp; Het Wereldvenster, 1986.

Hogenkamp, Bert. *De Nederlandse documentaire film 1920 – 1940*, Utrecht: Audiovisueel Archief van de Stichting Film en Wetenschap; Amsterdam: Van Gennep, 1988.

Jowett, Garth S., and Victoria O'Donnell. *Propaganda and Persuasion*, Newbury Park: Sage, 1987.

Masson, Eef. *The Pupil in the Text: Rhetorical Devices in Classroom Teaching Films of the 1940's, 1950's and Early 1960's*, [S.l.] : [s.n.], 2010.

Nationaal Archief, Den Haag, Afdeling Kunsten en taakvoorgangers van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen over de periode 1945-1965., nummer toegang 2.14.69, inventarisnummer 974

Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie: Directoraat (Directoraat-Generaal) voor Administratieve Diensten, nummer toegang 2.13.171, inventarisnummer 207

Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie: Commissie efficiëncy legerorganisatie, nummer toegang 2.13.147, inventarisnummer 34

Nationaal Archief, Den Haag, Ministeries voor Algemeene Oorlogvoering van het Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ): Kabinet van de Minister-President (KMP), nummer toegang 2.03.01, inventarisnummer 5341

Nationaal Archief, Den Haag, Ministeries voor Algemeene Oorlogvoering van het Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ): Kabinet van de Minister-President (KMP), nummer toegang 2.03.01, inventarisnummer 11368

Rapport van de Commissie Toekomst Overheidscommunicatie: in dienst van de democratie geïnstaleerd op 27 augustus 2001 door de Minister-President Wim Kok. Ministerie van Buitenlandse Zaken. Den Haag, 2001.